

Gazali'de Dini Tutum ve Davranışlar -Dini Yaşam Biçimleri-

İlhan Topuz

Dr., Din Psikolojisi Araştırmacısı,
Bilim ve Sanat Merkezi Rehber Öğretmeni,
ilhantopuz@hotmail.com

Özet

Dini tutum ve davranışlar konusunda, batı kültüründe belirli bir gelenek oluşturulmaya başlanmışken, İslam kültüründe henüz yeterli çalışmalar yapılmamıştır. İslam kültüründe önemli bir din ve bilim adamı olarak kabul edilen Gazali, dinin objektif yapısına bağlı olarak, insani kabiliyetlerle nasıl bir dini gelişim gösterilmesi gerektiğini bir çok eserinde vurgulamıştır. Bu çalışmada, Gazali'nin dini tutum ve davranışlar konusundaki düşünceleri incelenmektedir. Gazali'ye göre insanlar, dinin objektif yapısı içinde genel olarak 3 grupta incelenebilir. Bir kısım insanlar, tüm dini inanç ve davranışlara karşı olumsuz tutumlar geliştirerek dini inançları ve dini davranışları reddedebilirler (İnançsızlık). Bir kısım insanlar da, dini inançları ve dini davranışları, sadece çıkar sağlamak veya her hangi bir menfaat temin etmek için yerine getirebilirler (Aldatıcı Dindarlık). Bir kısım insanlar da, dinin objektif yapısına uygun dini tutum ve davranışlar geliştirerek, dini tutum ve davranışlarını taklitten tahkike, tahkik seviyesinden dini yaşamdan zevk alma seviyesine yükseltebilirler.

Anahtar Kelimeler: Gazali, toplum, tutum, davranış, dindarlık.

Al-Ghazali's Religious Attitude & Behavior -Forms of Religious Life-

Although traditions about religious attitudes and behaviors have been formed in western culture, enough studies haven't been done yet, in Islamic culture. Al-Ghazali, who is accepted as an important religious man and scientist in Islamic culture, emphasized that how human abilities are to develop depending upon objective structure of the religion in his many works. In this article, the views of al-Ghazali about religious attitudes and behaviors have been investigated. According to al-Ghazali, people can be grouped into three, regarding to base of the religion. One group of people can reject all religious beliefs, thoughts and religious behaviors, by developing negative attitudes towards religion (Disbelief). Second group of people may believe in religion, to make use of religion for themselves (Deceptive Religiosity). The third group of people, by means of developing positive attitudes towards the religion, can improve their religious attitudes and behaviors from imitation to investigation, from investigation to getting pleasure by being religious

Key Words: Al-Ghazali, society, attitude, behavior, religiosity.

Atıf

İlhan Topuz, Gazali'de Dini Tutum ve Davranışlar -Dini Yaşam Biçimleri-,
Marife, Yaz 2011 S. 157-177

1. Gazali

Bu çalışmanın amacı, bu güne kadar çeşitli ilim dalları içinde kısmen ele alınan Gazalinin dini tutum ve davranış konusundaki düşüncelerini din psikolojisi açısından incelemektir. Bu inceleme çalışması, Gazali'nin psikolojik tespit ve tahlillerine bağlı olarak yapılacağı için Gazali'yi dini ve ilmi kişiliği ile yakından tanımak yararlı olacaktır.

Gazali hakkında yazılan bütün eserlerde, Gazali'nin kronolojik yaşam öyküsü detaylı olarak anlatılmaktadır. Miladi 1058 ile 1111 (H. 450 ile 505) yılları arasında yaşamış olan Gazali, elli üç yıl gibi kısa bir yaşam sürecinde bir çok eser yazmıştır. Bu eserlerin sayısı bu gün tam olarak bilinmemektedir. Ancak, Gazali'nin bilinen tüm eserleri, felsefe, fıkıh, ahlak, hukuk, eğitim, siyaset, kelam, tasavvuf, hadis, ..vb ilimler üzerinedir. Gazali'nin eserlerini inceleyenler, kendisinin bilgi seviyesine ve düşüncelerini savunmak için kullandığı delillere hayran kalmaktadırlar¹.

Gazali, çok yönlü ilmi kişiliği² ve lisanındaki belagat ve feraseti sayesinde³ yaşadığı dönemde olduğu kadar, günümüzde de insanları kendisine hayran bırakmaktadır. Bu nedenle, İslam düşünürleri arasında günümüzde en çok incelenen İslam düşünürü olarak, "İmam Gazali", gösterilmektedir⁴.

Gazali, kendisini tanımlarken tahkiki bir fitrata sahip olduğunu ifade etmektedir⁵. Yaşadığı dönemdeki diğer düşünürler ve ilmi otoriteler de kendisini üstün zekalı, keskin görüşlü, zor meseleleri kolayca çözebilen ve hafızası çok güçlü bir kişi olarak tanımlamaktadırlar⁶. Kendisinin ve çağdaşlarının tanımladığı bu Gazali, çevresiyle kurduğu canlı ve hareketli ilişkiler⁷ ve tahkik etme fitratıyla⁸ yaşadığı dönemin bireysel ve toplumsal dini tutum ve davranışlarını gözlemlemiş, sorgulamış ve hakikate ulaşmak için hangi dini davranış biçimlerini ve dini gelişim seviyelerini gerçekleştirmek gerektiğini ortaya koymuştur⁹.

Hayatının en güzel yıllarını birer ilim ve kültür merkezi olarak kurulan medreselerde geçiren Gazali, bu medreselerde her türlü ilmi düşünceyle tanışmış ve bu ilmi düşüncelerin her birinde bir otorite haline gelmiştir. Kendisi de, bu medreselerin en ünlülerinden birinde baş müderris olarak görevlendirilmiştir¹⁰. Gazali, bu ilmi zenginlik içinde yazdığı eserleriyle insanları etkilemiştir. Bu gün bile bu etki

¹ Okhan, *İmam Gazali*, s. 52.

² Günay, "Gazali'nin Toplum Görüşü", *Erciyes Üni. Cevher Nesibe Tıp Tarihi Gazali Tebliğleri*, s. 170.

³ Güzel, "Gazali'nin Hayatı ve Eserleri", *Erciyes Üni. Cevher Nesibe Tıp Tarihi Gazali Tebliğleri*, s. 11.

⁴ Karlığa, "Gazali'nin Eserleri", *DİA*. XIII, 525.

⁵ Gazali, *El-Munkızu Min-Ad-Dalal*, s. 15.

⁶ Gazali, *Ravdatü't Talibin (Tasavvufun Esasları)*, s. 46.

⁷ Orman, *Gazali*, s. 15.

⁸ Gazali, *El-Munkızu Min-Ad Dalal*, s. 4, 15.

⁹ Gazali, *El-Munkızu Min-Ad Dalal*, ss. 29-30; Gazali, *Vasiyetname*, s. 304; Şahin, "Gazali'nin İlim, Akıl ve Felsefeye Bakış Tarzı", *Erciyes Üni. Cevher Nesibe Tıp Tarihi Gazali Tebliğleri*, s. 102.

¹⁰ Qayyum, *Letters of Al-Ghazzali*, s. 48.

hala geçerlidir. İslam dünyası, bu ve benzeri diğer nedenlerden dolayı Gazali'yi "Hüccetül İslam", "Zeynüd-din", "Ucubetü'z-zaman", "asrının müceddidi" ve İslam dünyasının en büyük alimi olarak anmaktadır¹¹. Aslında bu ifadelerle anlatılmak istenen, Gazali'nin büyük bir fıkıhçı, güçlü bir din felsefecisi olduğu¹² ve bu özellikleriyle de dini bir yenileme faaliyetini gerçekleştirmiş olduğudur¹³.

Gazali'nin, özellikle hayatının son dönemlerinde yazmış olduğu eserleri incelendiğinde, eserlerinin dini ilimlerde İslam düşüncesini etkileyen birer baş yapıt oldukları anlaşılmaktadır¹⁴. Özellikle "İhya", bunların başında gelmektedir¹⁵. İhya adlı eserinde Gazali, daha önce yazmış olduğu eserlerindeki görüşlerini, psikolojik tespit ve tahlillerini ayet, hadis ve İslam dünyasında dini düşünceleriyle tanınan ilim adamlarının görüşleriyle temellendirmektedir.

Gazali ile ilgili bu olumlu düşüncelerin yanında, Gazali'yi, dini ilimlere (kelam ilmine) felsefeyi (aklı) karıştırmakla¹⁶, İslam düşünce dünyasında bilim ve felsefenin ilerlemesini engellemekle suçlayanlar da vardır¹⁷. Gazali'ye yapılan bu tür eleştiriler onun, hem yaşadığı dönemde ve hem de sonrasında, ne kadar etkili bir şahsiyet olduğunu göstermektedir¹⁸. Gazali'nin eserleri incelendiğinde, kendisine yapılan eleştirilerin aslında, haksızlık olduğu anlaşılmaktadır¹⁹. Gazali hiçbir zaman bilim ve felsefeye karşı çıkmamıştır. Sadece yaşadığı dönemde, İslam kültüründe etkili olmaya başlayan akılcılık ve Grek felsefesinin İslam kültürüyle çelişen yönlerini ortaya koymuş ve İslam düşüncesinin yüceliğini savunmuştur²⁰. Gazali'yi İslam kültürüne olan olumlu yaklaşımı nedeniyle, bilim ve felsefe karşıtı olmakla ve hatta bilim ve felsefenin İslam dünyasında gelişmesini engellemekle suçlamak, Gazali'ye yapılan büyük bir haksızlık olmaktadır. Çünkü Gazali, ne bilime ne de felsefeye asla karşı olmamıştır²¹. Gazali, dini davranışı ele alırken, bilim ve felsefenin temeli sayılan aklın öneminden bahsetmektedir. Aslında Gazali, insani bilgi (akıl) ile dini uzlaştırmak, yani dini dünya görüşünü temellendirme amacındadır²². Bu amacını Gazali o kadar güzel gerçekleştirmiştir²³ ki, felsefeye yaptığı tutarlı eleştiriler sayesinde bir çok ilim dalı felsefeden bağımsız hale gelmiştir²⁴. Ayrıca Gazali, "içinde hiçbir şüphenin bulunmadığı bir bilgiye ulaşma çabası" içinde yaşadığı dönemin ilimlerini incelerken kullandığı tenkitçi ve şüpheli metodu²⁵ ile batı dünya-

¹¹ Çağrııcı, *Gazali'nin Ahlak Anlayışı*, s. 62.

¹² Çağrııcı, *Gazali'nin Ahlak Anlayışı*, s. 52.

¹³ Orman, *Gazali*, s. 9.

¹⁴ Taylan, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, s. 257.

¹⁵ Orman, *Gazali*, s. 102.

¹⁶ Şerif, *Klasik İslam Filozofları*, s. 222.

¹⁷ Taylan, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 168.

¹⁸ Şerif, *Klasik İslam Filozofları*, s. 223.

¹⁹ Orman, *Gazali*, ss. 113-119.

²⁰ Ülken, *İslam Düşüncesi*, s. 127; Bayraktar, "Gazali'nin Bilgi Teorisi", *İlim ve Sanat Dergisi*, Temmuz-Ağustos Sayısı, 1985, s. 48.

²¹ Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, s. 224.

²² Taylan, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 176.

²³ Günay, "Gazali'nin Toplum Görüşü", *Erciyes Üni. Cevher Nesibe Tıp Tarihi Gazali Tebliğleri*, s. 174.

²⁴ Orman, *Gazali*, s. 37.

²⁵ Şerif, *Klasik İslam Filozofları*, s. 160; Taylan, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 176, 21.

sında Descartes'e ilham vermiş²⁶, akıl ve kalp gözü (sezgi) yaklaşımıyla Pascal'a²⁷, zihin kategorileri yaklaşımıyla Kant ve Malebranche'e, duyuların güvenilirliği konusunda Montaigne'ye örnek olmuştur²⁸. Görüldüğü gibi Gazali, bilgisinin genişliği ve orijinalliği ile modern zihniyete bile ışık tutabilen bir İslam düşünürüdür²⁹. Gazali'nin bu yönlerini iyi anlayan batı dünyası, onun bir çok eserini kendi dillerine tercüme etmişlerdir. Böyle bir İslam düşünürünü, İslam düşünce dünyasını geri letmekle suçlamak acaba doğru bir davranış olabilir mi?

Gazali, içinde yetiştiği (İslam) toplumun dini kültürünün ve toplumu oluşturan fertlerin dini düşüncelerinin diğer kültürler karşısında gittikçe zayıfladığını düşünmüş, toplumu ve fertleri içine düştükleri bu olumsuz durumdan kurtarmaya çalışmıştır³⁰. Kur'an-ı Kerim ve Hadis gibi dini bilgi kaynaklarının yanında, İslam kültürünü oluşturan mistik düşüncelerden de yararlanarak³¹, toplumu ve fertleri inanç, dini davranış ve ahlak konusunda eğitmeye, bilgilendirmeye ve yönlendirmeye çalışmıştır³². Gazali'nin "İhya" adlı eseri, bu çabanın bir ürünüdür. Bu eseriyle Gazali, dini erdemleri topluma kazandırma yoluyla toplumu ıslah etmeyi³³, dini ilimleri yeniden canlandırmayı³⁴ ve ideal dini davranışın gereklerini izah etmeyi amaçlamış ve bunları gerçekleştirmiştir³⁵.

Gazali'ye göre toplumun ve fertlerin tam manasıyla ıslah olmaları ancak tasavvuf yolu ile mümkün olabilecektir. Ona göre tasavvuf, dini tecrübe ile dini davranışın bütünleşmesi sayesinde nefsin terbiyesini sağlayan³⁶, dini tecrübe ile aydınlanmayı gerçekleştiren³⁷ ve sonuçta ideal dini davranışın sergilenmesine aracı olan bir yoldur³⁸. Gazali, kendi özel yaşamında tasavvufu hem fikir ve hem de yaşam biçimi olarak tecrübe etmiş³⁹ ve bütün Müslümanları tasavvuf yoluna davet etmiştir. Tasavvuf Gazali'nin yaşadığı dönemde oldukça yaygındır⁴⁰. Ancak, tasavvufun bazı yanlış biçimleri toplum tarafından yaşatılmaktadır. Gazali, tasavvufun yanlış biçimlerini eleştirerek ortaya koymuş⁴¹, tasavvuf ile dini ilimler arasındaki gerginlikleri gidermeyi başarmış⁴² ve sonuçta, Müslümanları tasavvufa, tasavvuf yolunu da Müslümanlara yaklaştırarak⁴³, İslam kültüründe ortaya çıkan dini

²⁶ Gazali, *Vasiyetname*, s. 55.

²⁷ Gazali, *Vasiyetname*, s. 62; Orman, *Gazali*, ss. 128-133.

²⁸ Ayman, *Gazali'de Bilgi Sistemi ve Şüphe*, s. 116.

²⁹ Şerif, *Klasik İslam Filozofları*, s. 156; Orman, *Gazali*, s. 9.

³⁰ Watt, "Müslüman Aydın", *DEÜ Yayınları*, s. 124.

³¹ Watt, "Müslüman Aydın", *DEÜ Yayınları*, ss. 63-66; Uğur, "İmam Gazali'nin Yaşadığı Devir"; *Erciyes Üni. Cevher Nesibe Tıp Tarihi Gazali Tebliğleri*, s. 6.

³² Çağrııcı, "Gazzali", *DİA*. XIII, 498; Uludağ, "(Gazali'nin) Tasavvufi Görüşleri", *DİA*. XIII, 515.

³³ Çağrııcı, "Gazzali", *DİA*. XIII, 498, 504.

³⁴ Orman, *Gazali*, ss. 97-98, 147.

³⁵ Watt, "Müslüman Aydın", *DEÜ Yayınları*, s. 114.

³⁶ Gazali, *El-Munkızu Min-Ad Dalal*, ss. 58-60, 70.

³⁷ Çağrııcı, *Gazali'nin Ahlak Anlayışı*, s. 66.

³⁸ Orman, *Gazali*, s. 141.

³⁹ Şerif, *Klasik İslam Filozofları*, s. 222.

⁴⁰ Taylan, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 30.

⁴¹ Okhan, *İmam Gazali*, s. 26, 29-30.

⁴² Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, s. 66

⁴³ Şerif, *Klasik İslam Filozofları*, s. 202.

yorumlara dayalı farklılıkları önleyici ve birleştirici olmuştur⁴⁴. Bu amaçla, Gazali, yaşadığı dönemin tüm dini ilimlerini ve farklı İslami gelenekleri eleştiriye tabi tutmuş ve sonuçta, bir orta yolda Müslümanları buluşturmuş⁴⁵, akıl (felsefe) ile din (iman) arasındaki ilişkiyi netleştirmiş⁴⁶, dinin bireysel ve toplumsal yönlerini kaynaştırmıştır⁴⁷. Yani, dini-ahlaki bir sentezle, yaşadığı dönemdeki farklı görüşleri uzlaştırabilmiştir⁴⁸. Dinin, insan kalbinin derinliklerinde yaşanan bir tecrübe olduğunu ve bu tecrübenin en güzel şekilde tasavvuf ile yaşandığını göstermiş, tasavvuf sayesinde insanların yüzeysel (taklidi) dini tutum ve davranışlarını sorgulamalarını sağlamış ve bu sayede insanların dini gelişimlerine katkıda bulunmuştur⁴⁹.

Gazali'nin bu çok yönlü ilmi kişiliği bu güne kadar çeşitli ilim dallarında ele alınmıştır. Günümüzde, gerek ilim çevreleri, gerekse halk kitleleri hala Gazali'nin eserlerine büyük ilgi göstermektedirler. Bunun en büyük nedeni Gazali'nin eserlerinde, insanların yaşamlarını anlamlandırabilecekleri, karşılaştıkları güçlükleri aşmalarını kolaylaştırıcı ve hayatlarını anlamlı kılacak bilgilere yer vermesidir.

2. Dini Tutum ve Davranışları Etkileyen Faktörler

Gazali'ye göre, insanın dini tutum ve davranışlarını anlamak için insanın doğasını (özünü, mahiyetini,...vb) bilmek çok önemlidir. Çünkü insan, güdülleri, kabiliyetleri, algıları ve ilgileriyle dini anlamakta, dini tutum ve davranışlar geliştirmektedir⁵⁰. Yani insan, kendi doğasının imkanları ölçüsünde dini anlamakta ve anladığı ölçüde de dini tutum ve davranışlar geliştirmektedir. Bu nedenle, insanın doğasını bilmek, onun dini tutum ve davranışını anlamak açısından önemlidir.

2.1. İnsanın Doğası

Günümüzde insan ontolojisi hakkındaki teoriler daha çok batı kaynaklı teorilerdir. İslam kültürüyle özdeşleşen teoriler, özellikle ülkemizde yüzeysel olarak ele alınmakta ve İslam düşünürlerinin görüşlerini aktarma şeklinde yapılmaktadır⁵¹. Bu makalede, Gazali'nin tespit ve yorumlarıyla insan doğasının dini tutum ve davranış ile dini gelişim içindeki rolü araştırılmaktadır.

İslam kültüründe insan doğası, "fitrat" kavramıyla ifade edilmektedir⁵². Gazali ise bu kavramı, sadece insan doğasının çevreyle ilişkisini ele alırken kullan-

⁴⁴ Gazali, *Minhacü'l Abidin (Abidler Yolu)*, s. 93.

⁴⁵ Şahin, "Gazali'nin İlim, Akıl ve Felsefeye Bakış Tarzı": *Erciyes Üni. Cevher Nesibe Tıp Tarihi Gazali Tebliğleri*, s. 105.

⁴⁶ Ülken, *İslam Düşüncesi*, s. 40.

⁴⁷ Watt, "Müslüman Aydın", *DEÜ Yayınları*, s. 134

⁴⁸ Günay, "Gazali'nin Toplum Görüşü", *Erciyes Üni. Cevher Nesibe Tıp Tarihi Gazali Tebliğleri*, s. 170.

⁴⁹ Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, ss. 66-68.

⁵⁰ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 7; Gazali, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, s. 9; Gazali, *El-Erbain Fi-Usuliddin (Dinde Kırk Esas)*, s. 394.

⁵¹ Yar, *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu*, s. 14-16.

⁵² Muhammed, *Fitrah: The Islamic Concept of Human Nature*.

maktadır. Gazalî'ye göre insan, varlığını başkasından (Allah'tan) emanet olarak alan, yani varlığını başkasına (Allah'a) borçlu olan bir varlıktır⁵³.

İnsanın bedeni yapısı çok mükemmeldir. Ancak bu mükemmel beden, diğer tüm varlıklarda olduğu gibi ölümlüdür. Bedenin vazifesi, insanın ruhi yapısına yaşılan dünyada bir elbise veya bir hizmetçi olmakla sınırlıdır. Beden ile birlikte yaratılan insanın ruhi yönü ise⁵⁴, beden gibi ölümlü olmayan bir hakikattir⁵⁵. Beden gibi parçalanıp bölünebilen⁵⁶ bir araz değil, bedeni duyumlarla idrak edilemeyen, tamamıyla miktarsız ve boyutsuz⁵⁷, insanın en gizli yanını oluşturan⁵⁸ manevi bir cevherdir⁵⁹.

Ruhun nebati, hayvani ve insani olmak üzere üç mertebesi vardır. Nebati ruh insanın beslenme ve büyümesini, hayvani ruh çoğalmasını, insani ruh da dini tutum ve davranışlar aracılığı ile ilahi aleme yükselmesini sağlamaktadır⁶⁰. İnsani ruhun öğrenme, ilim kazanma ve bedeni istediği gibi kullanabilme özellikleri de vardır⁶¹. İnsan ruhunun bu özellikleri biyolojik gelişimine paralel olarak gerçekleşen olgunlaşma neticesinde ortaya çıkmaktadır⁶². Gazalî insanın ruhi yapısında bulunan özelliklerin işlevlerine göre, insanın ruhi yapısını bazen “nefs”, bazen “akıl” olarak adlandırmakla birlikte, insanın ruhi yönünü genel olarak “kalp” olarak adlandırmakta, yani ruh ve kalp kelimelerini aynı manada kullanmaktadır⁶³.

2.1.1. Nefis

Ruh-beden ilişkisinde, ruhun bedeni beslemesi amacıyla bedenin istek ve arzularına önem veren bir özelliği vardır. Şehvet ve gadap vasıflarından oluşan bu

⁵³ Varlığını başkasına borçlu olan insan, birbirleriyle ilişki halinde bulunan üç değişik alem (boyut) içindedir. Bu alemlerden ilki, mülk (şehadet) alemi, yani üzerinde yaşanılan dünyadır. İnsanlar, hayvanlar, bitkiler ve diğer tüm nesnelere bu alemde bulunmaktadırlar. Alemlerden ikincisi, melekut alemidir. Bütün melekler ve ruhani varlıklar bu alemde bulunmaktadırlar. Melekut alemindeki varlıklar, mülk alemindeki niceliklerden uzaktırlar. Bu nedenle melekut alemi, mülk (şehadet) aleminden daha üstün bir alemdir. Üçüncü alem ise, melekut ve mülk alemi arasında bulunan ceberut alemidir. Ceberut alemi, insanın mülk aleminden melekut alemine geçmesine vasıta olan bir alemdir. Bakınız : Gazalî, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 818, 874; Gazalî, *Mışkat'ül-Envar (Nurlar Feneri)*, s. 29; Gazalî, *El-Mürşidü'l Emin 'ila Mev'izeti'l-Mü'minin*, ss. 319-320.

⁵⁴ Gazalî, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, ss. 87-90.

⁵⁵ Gazalî, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, s. 27.

⁵⁶ Gazalî, *Vasiyetname*, s. 52; Gazalî, *Minhacü'l Abidin*, s. 69; Gazalî, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, s. 137.

⁵⁷ Gazalî, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, s. 25; Gazalî, *Vasiyetname*, ss. 32-33.

⁵⁸ Gazalî, *El-Erbain Fi-Usuliddin (Dinde Kırk Esas)*, s. 394.

⁵⁹ Gazalî, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, s. 20.

⁶⁰ Gazalî, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 21, 616; Gazalî, *Mearicü'l-Kuds*, s. 147.

⁶¹ Gazalî, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 57; Gazalî, *Vasiyetname*, ss. 59-60; Gazalî, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, s. 56.

⁶² Gazalî, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, s. 87.

⁶³ Ruh-beden ilişkisi neticesinde, insanda bazı yetenekler/kabiliyetler ve özellikler de ortaya çıkabilmektedir. Bunların en önemlileri şehvet, gadap (öfke), şeytaniyet ve rabbaniyet özellikleridir. Şehvet, kalbin biniti olan bedeni beslemek için gerekli olan bir özelliktir. Gadap ise bedeni korumak için gerekli olan bir başka özelliktir. Gadap, bedeni dış tehlikelere karşı korumakta ve şehvetin önüne çıkan engelleri yok etmeye çalışmaktadır. Bkz : Gazalî, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 25-26, 132-134; Gazalî, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 32-34; Gazalî, *El-Mürşidü'l Emin 'ila Mev'izeti'l-Mü'minin*, s. 178.

özelliğe genel olarak nefis adı verilmektedir. Nefis, tamamıyla bedene bağlıdır ve beden var olduğu müddetçe varlığını sürdürmektedir⁶⁴. Nefis, devamlı olarak şehvi zevklere meyleden tabii bir yaradılıştır ve hevayı nefis olarak da anılır⁶⁵. Şehvi isteklerin esiri olan ve gaflet içinde bulunan hevayı nefsin dereceleri vardır⁶⁶. Nefis, hayal ve kuruntularla perdelenmiş olarak dünyaya ve dünya zevklerine aşık olmuştur. İbadet (dini davranış) hususunda isteksiz ve tembeldir. İnsanı gaflete, rahatlığa ve kolaylığa sürükler⁶⁷. Bu saydığımız özellikleriyle nefis, hakikatinin fena vasıflarını temsil eden Nefs-i Emmare'dir. Bu nefis, yaptığı kötülüklerin kötü olduğunu idrak edemez. İnsan için iyi olan davranışlara kendi başına yönelemez. Nefs-i emmare insanı hissi, öfkeli, kibirli, gururlu, tembel ve kıskanç yapabilmektedir. Bu özellikleri nedeniyle insan, devamlı olarak pişmanlık duysa da dini emir ve yasaklara uyamamaktadır⁶⁸. Bu nedenle, nefsin terbiye edilmesi gereklidir.

Nefis, tam manasıyla terbiye edildiğinde, dini emir ve yasaklara uyabilmekte ve yaratıcısını da memnun edebilmektedir. Terbiye edilmiş olan nefis, önce nefsi-levvame vasfını kazanmaktadır. Nefis terbiye edildikçe, insanın öfkesi hoşgörüye, kibri alçak gönüllülüğe, cimriliği cömertliğe dönüşmektedir. Bu dönüşümün ilerlemesiyle, nefis, nefsi-mutmainne vasfını kazanır. Nefs-i mutmainne vasfını kazanan nefis, tam manasıyla (ihlasla) dini davranışları yerine getirmeye başlayabilmektedir⁶⁹.

Dini gelişim ve dini davranış seviyeleri açısından nefis terbiyesinin önemi büyüktür. Nefsini tam olarak terbiye edebilen kişi, güzel ahlak sahibi, dinde fakih, dünya işlerinde zahid olduğu gibi, kalbi de marifet nuru ile nurlanmıştır⁷⁰. Ancak, her terbiye edilen nefis, bu vasıfları kazanmayabilir. İnsana düşen görev, nefsinin kabiliyeti ne olursa olsun, nefsini terbiye etmesidir⁷¹.

2.1.2. Akıl

Ruhun öğrenme, düşünme ve bilme gibi vasıfları da vardır⁷². Gazali, bu vasıfların toplamına akıl adını vermektedir. Akıl, Gazali'ye göre nefisten daha şerefli-dir⁷³ ve insana ilim kaynağı olarak verilen bir nimettir⁷⁴. Allah'ı ve emirlerini bilme

⁶⁴ Gazali, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, s. 55.

⁶⁵ Gazali, *Minhacü'l Abidin (Abidler Yolu)*, s. 77.

⁶⁶ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, Cilt IV, s. 748.

⁶⁷ Gazali, *Ravdatü't Talibin (Tasavvufun Esasları)*, ss. 60-88; Gazali, *Minhacü'l Abidin (Abidler Yolu)*, s. 18 ve s. 85; Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 93; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, I, 965; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 16; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 131.

⁶⁸ Gazali, *Ravdatü't Talibin (Tasavvufun Esasları)*, s. 149.

⁶⁹ Gazali *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 140; Gazali, *Ravdatü't Talibin (Tasavvufun Esasları)*, s. 23; Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 26.

⁷⁰ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 156-157; Gazali, *Ravdatü't Talibin (Tasavvufun Esasları)*, ss. 21-24

⁷¹ Gazali, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, s. 54.

⁷² Gazali *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 16; Akıl bilme fonksiyonunu yerine getirişi ile ilgili olarak, bakınız, El-Attas, *Prolegomena To The Metaphysics Of Islam*, ss. 143-173.

⁷³ Gazali, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, s. 147.

⁷⁴ Gazali, *El-Mürşidü'l Emin 'ila Mev'izeti'l-Mü'minin*, s. 35.

ve kabul etme, sadece akıl ile mümkündür⁷⁵. Ayrıca, kazanılan her türlü bilginin hangi yönde kullanılacağını belirleyen de yine akıldır⁷⁶. Belirtilen bu fonksiyonlarıyla akıl, duygularda görülen zaaf ve eksikliklerden uzaktır⁷⁷.

Akıl, ahiret yolculuğunda bir tacir gibidir. Nefis de, akıl tacirinin ortağı gibidir⁷⁸. Bu ortak, bazı hayal ve vehimlerle, kötü olanı akla iyi göstermekte ve aklı yalıtılmaktadır⁷⁹. Nefsine uyararak, yanılan akıl yaradılışındaki saflığını kaybetmektedir⁸⁰.

Akıl iyi ve kötü olanı ayırt edebilmekte, dinin iyi bir yol olduğunu bilmekte, nefis terbiyesini anlamakta ve kalbi kötülüklerden arındırarak dinin hakikatına ulaşabilmektedir⁸¹. Bununla beraber, aklın, Allah'ı zâtı ve sıfatlarıyla bilebilmesi ve dini doğru olarak anlaması için vahyin ve kalp gözünün yardımına ihtiyacı vardır⁸². Vahiy ve kalp gözü vasıtasıyla aydınlanan ve bu sayede, Allah'ı zâtı ve sıfatlarıyla bilen akla, "Akl-ı Müstefat" denilmektedir⁸³. Sonuç olarak, din ve akıl birbirlerini tamamlayan bir bütünün iki parçası gibidirler⁸⁴.

2.1.3. Kalp

Ruh-beden ilişkisinde, insanın tamamıyla ilahi aleme yönelmesini sağlayan bütünlüğe gönül, nefis-i mutmainne, insani ruh veya kalp denir⁸⁵. İnsanda biri bedeni, diğeri de ruhi olmak üzere iki kalp vardır. Dini davranışta söz konusu edilen kalp, ruhi kalptir⁸⁶. Ruhi kalp, insanın manevi yönünü ve bütün alemleri idrak edebilen⁸⁷, Allah'ı zâtı, sıfatları ve işleriyle⁸⁸ bilebilen kalptir⁸⁹. Dinin muhatabı ve emanetin yüklenicisidir. Bu nedenle, bu kalp bütün şuur ve vicdanın, ilim ve hikmet güçlerinin kaynağıdır⁹⁰.

Gazali'ye göre, kalp bir ağacın gövdesine, diğer bedeni azalar da bu ağacın dallarına benzemektedir. Nasıl bir ağacın dalları gövdenin yardımıyla gelişip güzel-

⁷⁵ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, I, 209, 225; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 207; Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, s. 87, 196.

⁷⁶ Taylan, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 170.

⁷⁷ Taylan, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 69.

⁷⁸ Gazali, *El-Mürşidü'l Emin 'ila Mev'izeti'l-Mü'minin*, s. 360.

⁷⁹ Gazali, *Vasiyetname*, s. 34.

⁸⁰ Gazali, *El-Mürşidü'l Emin 'ila Mev'izeti'l-Mü'minin*, s. 35.

⁸¹ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 16; Gazali, *Feysalu't-Tefrika Beyne'l-İslam Ve'z-Zendeka (İslam'da Müsahaha)*, s. 90.

⁸² Gazali, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, s. 50.

⁸³ Gazali *İhyau 'Ulumi'd-Din*, II, 221. Gazali, akli pratik ve teorik akıl olmak üzere sınıflandırdığı gibi, akl-ı ameli, akl-ı heyulani, akl-ı bilmeleke, akl-ı bilfiil ve akl-ı müstefat şeklinde de sınıflandırılmaktadır. Akl-ı müstefat, bütün akılların reisi olduğu gibi, insan nefisini terbiye edebilen akıldır. Akl-ı bilmeleke akl-ı bilfiile, akl-ı heyulani de akl-ı bilmelekeye hizmet etmektedir. Akl-ı ameli de tüm akıllara hizmet etmektedir (Gazali, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, s. 85.

⁸⁴ Gazali, *Mışkat'ül-Envar (Nurlar Feneri)* s. 38.

⁸⁵ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, I, 138.

⁸⁶ Gazali *Ravdatü't Talibin (Tasavvufun Esasları)*, s. 58.

⁸⁷ Taylan, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 174. *Abidin (Abidler Yolu)*

⁸⁸ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, I, 232-233, 276-281.

⁸⁹ Gazali, *El-Mürşidü'l Emin 'ila Mev'izeti'l-Mü'minin*, s. 168, 177.

⁹⁰ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 44-45, 51.

leşirlerse, bedeni azalar da kalbin durumuna göre hareket etmektedirler⁹¹. Kalp, Gazali'ye göre bazen bir şehrin melikine, bazen de bedeni yöneten bir şaha benzetilmektedir. Bedeni azalar da, melikin veya şahın askerlerine veya halkına benzemektedirler. Eğer melik veya şah güzel ahlaklı olursa, azalar da güzel ahlaklı olmaktadır. Kalbin güzel ahlaklı olması, azaların güzel ahlaka göre hareket etmelerini sağlamaktadır. Bedeni azaların güzel ahlaka göre hareket etmeleri neticesinde de, kalbin güzel ahlakı gelişmeye devam etmektedir. Yani kalbin hali azaların hareketlerini şekillendirirken, kalbin şekillendirdiği azaların hareketleri de tekrar kalbe dönerek, kalbi etkilemektedir⁹².

Kalbin nefse ait, şehvet ve gadap vasıfları⁹³, eğer aklın emrine verilirse kalpte kalp gözü, ihlas, takva, güzel ahlak ve güzel huylar gibi dini gelişimi destekleyen vasıflar da ortaya çıkabilmektedir. Bir ayna gibi karşısına geleni yansıtan kalp, nefis ve akıl mücadelesinin durumuna göre, halden hale dönüşmektedir⁹⁴.

Kısacası kalbin biniti beden, azığı ilimdir. Kalbi amacına ulaştıracak olan da dini davranışlardır⁹⁵.

2.2. Toplum

Gazali'ye göre insanın dini hayatının şekillenmesinde, insanın doğası kadar, toplumun değerleri de önemlidir. Özellikle zihinsel gelişimin yeterli olgunluğa ulaşmadığı, çocukluk dönemlerinde toplumun dini inanç ve dini davranış üzerindeki etkisi çok fazla hissedilmektedir⁹⁶.

Gazali'ye göre insan, içinde doğup büyüdüğü toplumun dini tutum ve davranışlarını (kültürünü) benimsemekte, benimsediği dini tutum ve davranışları (dini kültürü) taklit yoluyla öğrenmekte ve taklit yoluyla öğrendiği bu dini kültürün etkisinden de kolay kolay kurtulamamaktadır⁹⁷. Taklit yoluyla öğrenilen dini kültürden insan, ancak soyut düşünme yeteneğine kavuşması ve dini konuları eleştirel düşünceyle sorgulaması sayesinde kurtulabilmektedir⁹⁸.

Her şeye rağmen, toplumun etkisiyle insanın edindiği taklidi dini bilgileri tamamıyla terk etmesi yine de çok zor olmaktadır. Toplum tarafından dışlanma korkusu, insanı içinde yaşadığı toplumun dini değerlerine bağlasa da, insanın Allah'ı sevmesi, olumlu dini tutum ve davranışlar geliştirmesi tamamıyla ferdi bir

⁹¹ Gazali, *Feysalu't-Tefrika*, s. 96; Gazali, *Minhacü'l Abidin (Abidler Yolu)*, s. 155; Gazali, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, s. 77.

⁹² Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, I, 966; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, II, 869; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 7, 137 ve 738; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 253, 592.

⁹³ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 25-26, 132-134; Gazali, *El-Mürşidü'l Emin*, s. 178; Gazali, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, ss. 22-23; Gazali, *Vasiyetname*, ss. 34-35.

⁹⁴ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, II, 721.

⁹⁵ Gazali *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 14.

⁹⁶ Sayar, *Sufi Psikolojisi*, s. 179.

⁹⁷ Önkal, *Rasülullah'ın İslama Davet Metodu*, s. 338.

⁹⁸ Gazali, *Feysalu't-Tefrika Beyne'l-İslam Ve'z-Zendeka (İslam'da Müsamaha)*, ss. 65-67.

olaydır. Bu noktada insan, bir ikilem yaşamaktadır. İnsanın yaşadığı bu ikilem, onun dini gelişimini, dini tutum ve davranışlarını doğrudan etkilemektedir⁹⁹.

3. Gazali'nin Dini Tutum ve Davranış Anlayışı

Gazali'nin dini tutum ve davranışlar hakkındaki görüşlerini anlayabilmek için, onun din-insan ilişkisi hakkındaki görüşlerini anlamak gerekmektedir.

Gazali'ye göre din, Allah tarafından insana verilen ve esası, Allah'ı bilmek olan bir emanettir. Bu emanet, insan ile yaratıcısı arasında sadece ruhen hissedilen ve yaşanan manevi bir tecrübedir¹⁰⁰.

Gazali'ye göre, insanın yaratıcısını ve yaratıcısının gönderdiği bilgileri kabul etmesi veya etmemesiyle, din-insan ilişkisi başlamaktadır. İnsanın, kendisini yaratan bir yaratıcısı olduğunu ve yaratıcısının gönderdiği bilgileri kabul etmesine "iman" adı verilmektedir. İman ile birlikte insanda, olumlu dini tutum ve davranışlar gelişmeye başlamaktadır¹⁰¹. İman, dini davranışın gerçekleşmesi için atılması gereken ilk ve en önemli adımdır. Her hangi bir konuda insanın ikna olması için bazı delillere baş vurması gerekirken, Allah'ın varlığına ve birliğine, Hz. Muhammed'in (s.a) Allah'ın resulü olduğuna ve dünyada yapılanlardan ahiret gününde hesaba çekileceğine olan iman konusunda her hangi bir delil aranmamalıdır¹⁰². İmanın gerçekleşmesi için iki farklı davranışın bir arada yerine getirilmesi gereklidir. Bu davranışlardan ilki zahiri iman adıyla, iman konusu olan hususlara insanın inandığını dili ile söylemesidir. İkincisi de batıni iman adıyla, iman konusu olan hususları insanın kalbi ile tasdik etmesidir. Gerçek bir iman davranışında, hem zahiri ve hem de batıni iman aynı anda gerçekleşmektedir¹⁰³. Bu duruma, dil ve kalp ile şahadet etmek de denilmektedir¹⁰⁴.

İmandan sonra, din-insan ilişkisi dini bilgilerin ve dini davranışların öğrenilmesiyle devam etmektedir¹⁰⁵. Bu öğrenme faaliyeti de bir çeşit dini davranıştır¹⁰⁶.

Öğrenilen dini bilgiler ışığında, kişinin dini davranışta bulunma isteği, kişinin dini gelişim düzeyini ifade etmektedir. Buna, aynı zamanda, niyet denilmektedir. Gazali'ye göre niyet (irade), nefsin kendisi için gerçekleşecek bir şeye meyletmesi ve kalben ona yönelmesidir¹⁰⁷. Niyet (İrade), iki aşamada gerçekleşmektedir. İlk aşamada yapılacak olan davranış seçilmekte, ikinci aşamada da seçilen bu davranış gerçekleştirilmektedir¹⁰⁸. Dini davranışların temelinde yer alan

⁹⁹ Günay, "Gazali'nin Toplum Görüşü", *Erciyes Üni. Cevher Nesibe Tıp Tarihi Gazali Tebliğleri*, ss. 172-173.

¹⁰⁰ Gazali, *Minhacü'l Abidin (Abidler Yolu)*, s. 72; Aydın, *Din Felsefesi*, s. 9.

¹⁰¹ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 105, 124, 451.

¹⁰² Gazali, *Feysalu't-Tefrika Beyne'l-İslam Ve'z-Zendeka (İslam'da Müsamaha)*, s. 65.

¹⁰³ Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 175.

¹⁰⁴ Gazali, *El-Mürşidü'l Emin 'ila Mev'izeti'l-Mü'minin*, s. 20.

¹⁰⁵ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 148, 579; Gazali, *El-Mürşidü'l Emin 'ila Mev'izeti'l-Mü'minin*, s. 21.

¹⁰⁶ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, I, 41, 639.

¹⁰⁷ Gazali, *El-Mürşidü'l Emin 'ila Mev'izeti'l-Mü'minin*, s. 353

¹⁰⁸ Çağrı, "Gazzali", *DİA*. 501-502.

niyet, ilim ile dini davranış (amel) arasında bulunmaktadır¹⁰⁹. Gerçekleştirilecek dini davranış konusunda bilgi sahibi olan insan, bu dini davranışı gerçekleştirme niyetiyle hareket ederse, gerçekleştirdiği dini davranış değer kazanmaktadır¹¹⁰.

Gazali'ye göre, din-insan ilişkisinin (dini tutum ve davranışın) değeri, imanının derecesi ile ölçülmektedir. İnsanın sahip olduğu imanının derecesi, onun dini davranışlarını etkilemektedir. Din (Allah) ile ideal bir ilişki kurabilen insan, öncelikle imanının birinci burcuna ulaşmakta, edep ve ahlak sahibi olmaktadır. Bu sayede, dini gelişimini en üst düzeye çıkarmakta, dini emir ve yasaklara objektif olarak uyabilmektedir¹¹¹.

Acaba her insan, dini davranışları ideal seviyede gerçekleştirebilmekte midir? İnsan his, temyiz, akıl ve zevk alma kabiliyetleri ile birlikte yaratılmaktadır¹¹². İnsanın his kabiliyeti dokunma, görme, işitme, tatma ve koklama duyularından oluşmaktadır. İnsanda his kabiliyeti olarak ilk gelişen, dokunma duyumdur. Dokunma duyumundan sonra sırasıyla insanda görme, işitme, tatma ve koklama duyuları gelişmektedir. His kabiliyetlerinin gelişimi doğum ile yedi yaşları arasında tamamlanmaktadır. Yedi yaşlarında insanda bir başka kabiliyet daha gelişmeye başlamaktadır. Bu kabiliyete temyiz kabiliyeti adı verilmektedir. İnsan bu kabiliyeti sayesinde, sadece somut olan varlıkları değil, aynı zamanda soyut olanları da algılayabilmektedir. Temyiz kabiliyetinin gelişmesinden sonra insanda akıl kabiliyeti gelişmeye başlamaktadır. Ergenlik döneminde de insanda, aklın, ilim ve irade kabiliyetleri gelişmektedir. İnsan akıl kabiliyeti ile, metafizik gerçekliği anlamaya, doğruları yanlışlardan ayırt etmeye ve dinen yapılması uygun olan ve olmayanları bilmeye başlamaktadır¹¹³.

Gazali'ye göre din-insan ilişkisinin kalitesini, insanda bulunan bu kabiliyetlerin gelişim seviyesi belirlemektedir. İnsanlar kabiliyetlerinin gelişim durumlarına göre, din ile ilgili ilişkilerini düzenlemektedirler. Gazali, kabiliyetlerin gelişim seviyelerine ve bu gelişime bağlı olarak dine verilen öneme göre insanları, iman edenler, ilme nail olanlar ve nefislerinin heva ve heveslerine uyanlar şeklinde sınıflandırmaktadır¹¹⁴. Gazali, iman edenleri ve ilme nail olanları da ayrıca iki guruba ayırmaktadır¹¹⁵.

Gazali'ye göre heva ve heveslerine uyan insanlar, Allah'a, peygamberine ve ahiret gününe iman etmekten kaçınmakta ve her türlü dini unsuru ret etmektedirler¹¹⁶. Bu insanların tüm gayesi dünya nimetlerinden yararlanmaktır¹¹⁷.

¹⁰⁹ Gazali, *El-Mürşidü'l Emin 'İla Mev'izeti'l-Mü'minin*, s. 350.

¹¹⁰ Gazali, *El-Erbain Fi-Usuliddin (Dinde Kırk Esas)*, s. 3 31.

¹¹¹ Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 400.

¹¹² Gazali, *El-Munkuzu Min-Ad Dalal*, ss. 64-66.

¹¹³ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 19.

¹¹⁴ Gazali, *El-Munkuzu Min-Ad Dalal*, s. 64.

¹¹⁵ Gazali, *El İktisad Fil İtikad (İtikatta Sözü)*, ss. 18-22; Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 189; Gazali *El-Mürşidü'l Emin 'İla Mev'izeti'l-Mü'minin*, ss. 310-311.

¹¹⁶ Gazali bu insanlara "ibaheci (kafir)" adını vermektedir. Bkz. Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 46.

¹¹⁷ Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 290.

Gazaliye göre iman eden insanlar, imanlarının derecesine göre münafık ve müslüman olmak üzere iki guruba ayrılmaktadırlar. İmanını sadece dili ile söyleyen ancak, kalben iman etmeyen insanlar vardır. Bu insanlara “münafık” denilmektedir. Münafıklarda inanmayanlar gibi, dünya hayatından daha çok zevk almaya çalışmaktadırlar¹¹⁸. Bu insanlar hırsla dünyaya sarılmakta, dini esasları kendi menfaatleri doğrultusunda değiştirmektedirler¹¹⁹. Dini esaslar üzerinde yapılan bu kişisel tasarruflar nedeniyle, ortaya “bid’atlar” çıkmaktadır. Bu bid’atlar, diğer inanların yanılmalarına ve yanlış dini tutum ve davranışlar geliştirmelerine yol açmaktadır¹²⁰. Kendilerini diğer inananlara karşı Müslüman olarak göstermelerine rağmen, aslında ne tam manasıyla müslüman nede tam manasıyla inançsızdırlar¹²¹. Bunların asıl gayesi, bu dünyada maddi ve manevi kişisel kazanç sağlamaktır. Bu uğurda dini tutum ve davranışlarından taviz vermekten kaçınmazlar¹²². Bu insanların (münafıkların) inançsız mı? Yoksa müslüman mı? olduklarını anlamak çok zordur. Ancak bunların bazı özellikleri onların tanınmasını kolaylaştırmaktadır¹²³. Bu insanlar çok yalan söylemekte, verdikleri sözü tutmamakta ve emanete ihanet etmektedirler¹²⁴.

İman edenlerden müslümanlar, Allah’a iman ederler, Hz. Muhammed’in (s.a) peygamberliğini tasdik ederler ve diğer iman edilecek hususlara iman ettiklerini hem dilleri ile söylerler, hem de kalpleri ile tasdik ederler ve dini davranışları yerine getirmeye çalışırlar. Ancak, yerine getirdikleri dini davranışlarda manevi bir zevk yoktur. Sadece dini emir olduğu için dini davranışları yerine getirirler¹²⁵.

Kendilerine ilim verilenler de iki guruba ayrılmaktadırlar. Bu iki guruptaki insanlar, ideal dini davranışları gerçekleştiren insanlarıdır¹²⁶. Acaba kendilerine ilim verilen hakiki manadaki mü’minlerin dini gelişim seviyesine ulaşmak mümkün müdür? Gazali’ye göre, aşağıdaki zorlukları aşabilen insanlar, ideal anlamda dini davranışlarda bulunabilirler. Gazali bu zorlukları Akabe olarak adlandırmaktadır¹²⁷. Bunlar;

i) *İlim ve Marifet Akabesi*; Dini davranış için gerekli olan dini bilgilerin öğrenilmesi aşamasıdır¹²⁸. Bu aşama, dini davranışları gerçekleştirmek için yaşanan zihinsel bir hazırlık dönemidir¹²⁹.

ii) *Tövbe Akabesi*; Önceden yapılan hatalı davranışlar ideal seviyede dini davranışları yerine getirmeyi engellediği için insan, yapmış olduğu hatalardan do-

¹¹⁸ Gazali, *İhyau ‘Ulumi’-d-Din*, IV, 48, 451; Gazali, *Mükaşefetü’l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 208.

¹¹⁹ Gazali *İhyau ‘Ulumi’-d-Din*, III, 29; Gazali, *Vasiyetname*, s. 49.

¹²⁰ Gazali, *Vasiyetname*, ss. 53-55; Gazali, *İhyau ‘Ulumi’-d-Din*, II, 419.

¹²¹ Gazali, *Mükaşefetü’l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 41.

¹²² Gazali, *Mükaşefetü’l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 340.

¹²³ Gazali, *Mükaşefetü’l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 74, 511.

¹²⁴ Gazali, *Mükaşefetü’l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 50.

¹²⁵ Gazali, *Mükaşefetü’l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 179; Gazali, *İhyau ‘Ulumi’-d-Din*, II, 245.

¹²⁶ Gazali, *El-Mürşidü’l Emin ‘İla Mev’izeti’l-Mü’minin*, s. 311.

¹²⁷ Gazali, *İhyau ‘Ulumi’-d-Din*, III, 172; Gazali, *Minhacü’l Abidin (Abidler Yolu)*, ss. 14-20.

¹²⁸ Gazali, *İhyau ‘Ulumi’-d-Din*, II, 626-630.

¹²⁹ Gazali, *Minhacü’l Abidin (Abidler Yolu)*, ss. 14-15.

layı tövbe etmeye karar verdiği, pişman olduğu aşamadır¹³⁰. Tövbe, bazen farzı ayn¹³¹, bazen de vacip¹³² olan bir dini davranıştır. Yapılacak olan tövbenin kabul olması için ihlas ve samimiyetle yapılması gereklidir¹³³.

iii) *Maniler Akabesi*; İnsanın gerçek anlamda dini davranışta bulunabilmesi için aşması gereken bazı maniler vardır¹³⁴.

Dünya; Dünyanın nimetleri, malı ve mülkü insanı oyalayarak tam manasıyla ibadet etmesine engel olmaktadır. Çünkü dünya nimetleri ve malı insana, ahiret sevgisini ve ilgisini unutturmakta, devamlı bir fakirlik tehdidi ile insanı korkutmakta, insana hiç ölmeyecekmiş hissi vererek uzun emel sahibi olmasını sağlamakta ve kazandıklarını nefsinin istekleri doğrultusunda harcamaya yönlendirmektedir¹³⁵.

İnsanlar; Diğer insanların boş ve gereksiz konuşmaları, insanı meşgul ederek dini davranışta bulunmasına engel olmaktadır¹³⁶.

Nefis; Nefsinin kötülüklerinden kurtulmak isteyen insan, nefsinin istek ve arzularını reddetmeli, nefsini şımartan mal, mülk ve şöhret duygularını yok etmelidir¹³⁷. Nefsinin yenmek isteyen insan bunları yapabilecek güçtedir. Çünkü insan yaradılışı itibarı ile kötülükleri terk ederek, güzel ahlak sahibi olabilecek kabiliyettir¹³⁸. İdeal manada dini davranışta bulunmak isteyen insan, mutlaka nefsinin terbiye etmelidir¹³⁹.

iv) *Arızalar Akabesi*; Dünyayı terk eden, nefsinin terbiye eden, diğer insanlardan uzaklaşabilen insan, hala dini davranışları tam manasıyla yerine getiremeyebilir. Çünkü kazanç peşinde koşma, dünya işleri, musibetler ve uğranılan haksızlıklar insanı hala oyalamaktadır. Bunları aşmak isteyen insan, geçim derdi konusunda Allah'a tevekkül etmeli, az yemeli¹⁴⁰, bela ve musibetlere sabretmeli, tehlikede olduğunu hissettiği zamanlarda Allah'a teslim olmalı ve uğradığı haksızlıklar konusunda da kaderine razı olmalıdır.

¹³⁰ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 31; Gazali, *Minhacü'l Abidin (Abidler Yolu)*, s. 35.

¹³¹ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, II, 583; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 10.

¹³² Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 20; Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 42.

¹³³ Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 42, 45.

¹³⁴ Ayrıca, yaradılışı itibarı ile insanın dini davranışta bulunmasını istemeyen şeytan, nefsin istek ve arzuları, şöhret olma arzusu ve dünya sevgisi aracılığı ile insanın dini davranışta bulunmasını engellemektedir. İnsanın kalbine vesvese vererek, ibadetlerine riya karıştırarak, insanı gaflete sürükleyerek ve imanı konusunda şüpheye düşürerek, insanın ideal manada dini davranışları yerine getirmesine engel olmaktadır. İnsan devamlı olarak Allah'ı zikrederek şeytanın vesveselerinden kendini koruyabilir. Allah'ı zikretmek demek, sık sık Kur'an-ı Kerim okumak, Hz. Muhammed'e (s.a) salavat getirmek, devamlı tövbe ve dua etmektir. İmanı konusunda şüpheye düşen insan, bu şüphesini ancak ilim sayesinde giderebilir. Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 32, 77, 90; Gazali *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 62-66.

¹³⁵ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 526; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 569-570, 817; Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 36.

¹³⁶ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, II, 592.

¹³⁷ Gazali, *El-Mürşidü'l Emin 'İla Mev'izeti'l-Mü'minin*, s. 246.

¹³⁸ Gazali, *El-Mürşidü'l Emin 'İla Mev'izeti'l-Mü'minin*, s. 186.

¹³⁹ Gazali, *El-Mürşidü'l Emin 'İla Mev'izeti'l-Mü'minin*, s. 193.

¹⁴⁰ Gazali, *El-Mürşidü'l Emin 'İla Mev'izeti'l-Mü'minin*, s. 201.

v) *Bevais Akabesi*; İlk dört akabeyi başarıyla geçen insan, ibadet etmeye başlayacaktır. Ancak insanın nefsi, çoğu zaman ibadet etme hususunda tembellik edecektir. İnsanı ibadet hususunda tembellik etmekten koruyacak olan havf ve reca' (korku ve ümit)dir. İnsanın dini davranışları yerine getirmekten dolayı mükafat alacağını ümit etmesi, onu ibadet etmeye yönlendirebilir. İnsanın dini davranışları yerine getirmemekten dolayı, ahirette göreceği ceza(lar)dan korkması, nefsinin heva ve hevesine uymasını önleyebilir¹⁴¹. Havf ve reca sayesinde nefis, insanın ideal manada ibadet etmesine engel olmaktan vaz geçerek, insanın ibadet etmesine yardımcı olmaya başlayacaktır.

vi) *Kavadih Akabesi*; İnsan kendisini ve dini davranışlarını, nefsinin kötü huylarından, özellikle gurur, kibir ve riyadan kurtarması ve ibadetlerini ihlas ve takva ile yerine getirmesi önemlidir. İnsanın iyi huyları kazanması ve güzel ahlak sahibi olması, nefsinin karşı vereceği mücadeleye bağlıdır. Nefse karşı yapılan mücadeleye Gazali, "mücadele" adını vermektedir. Nefisle yapılacak olan mücadele, tamamen kişisel bir çabadır¹⁴². İnsan kişisel gayret ve çabasında mücadelecisi ve sabırlı olmalı, dini davranışları yerine getirmek için büyük gayret göstermelidir¹⁴³. Çünkü, yapılacak olan dini davranışlar, kalbin iyi ve güzel olana yönelmesini kolaylaştırır¹⁴⁴.

vii) *Hamd ve Şükür Akabesi*; İdeal manada dini davranışta bulunmak için insanın göstereceği kişisel çabanın yanında, Allah'ın insana yapacağı ihsan ve yardımlar daha da önemlidir. İnsan kendisine yapılan ihsan ve yardımlara şükretmeli, bunların devamı için gerekli dini davranışları yerine getirmeye devam etmelidir.

Bütün bu zorlukları aşabilen insan, ideal manada dini davranışta bulunabilecektir¹⁴⁵.

4. Gelişim Dönemlerinde Dini Tutum ve Davranışlar

Gazali'ye göre insan, akıl, duyum, algı, saldırganlık, haz alma, ...vb kabiliyetlerle birlikte dünyaya gelmektedir. Bebeklik ve çocukluk yılları, insanın bu kabiliyetlerini kullanarak, yaşadığı çevreyi tanımasıyla geçmektedir¹⁴⁶.

Çocukluk döneminde insanların ilk gelişen kabiliyetleri, haz alma (kalbin şehvet kuvveti) özelliğidir. Daha sonra sırasıyla insanda, öfke, saldırganlık ve diğer kabiliyetler gelişmektedir. Eğer bir insan çocukluk döneminde özellikle haz almaya yönelik alışkanlık ve davranışları kazanacak olursa, bu alışkanlık ve davranışlar zamanla değişmez tutum ve davranışlara dönüşmekte ve bu nedenle de dini tutum ve davranışların gelişmesi zorlaşabilmektedir¹⁴⁷.

¹⁴¹ Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 379.

¹⁴² Çağrı, "Gazzali", *DİA*. XIII, 502.

¹⁴³ Gazali, *El-Mürşidü'l Emin 'İla Mev'izeti'l-Mü'minin*, s. 185.

¹⁴⁴ Gazali, *El-Erbain Fi-Usuliddin (Dinde Kırk Esas)*, s. 311.

¹⁴⁵ Gazali *Minhacü'l Abidin (Abidler Yolu)*, s. 20.

¹⁴⁶ Gazali, *El-Munkuzu Min-Ad Dalal*, ss. 64-66.

¹⁴⁷ Haz almaya yönelik davranış ve alışkanlıklar, nefis terbiyesini zorlaştırmaktadırlar. Bkz. Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 14-20, 119, 133, 214.

Çocukluk döneminde, insanın akli işlenmemiş, saf bir cevher halindedir. Bu saf, işlenmemiş cevher halindeki akıl, duyabildiği, görebildiği, algılayabildiği her şeyi kolayca, sorgulamadan kavramakta ve öğrenmektedir. Eğer insan çocukluk döneminde, gerekli dini bilgileri öğrenir, dini davranışları yerine getirmeyi alışkanlık haline getirir, yemesinde, içmesinde ve giyiminde, dini inanç ve değerlere (*İslam ahlakına*) uygun davranırsa, dinin objektif yapısına uygun dini tutum ve davranışlar geliştirmiş olacaktır¹⁴⁸.

Yedi yaşından itibaren insan, soyut varlıklarla ilgili duygu ve düşüncelere sahip olmaya başlayabilmektedir. Bu nedenle insanlar, zihinsel gelişimlerine paralel olarak, metafizik alemle ilgili gerçeklikleri algılamaya ve bu gerçeklikle ilgili duygu ve düşüncelere göre de davranışlarını kontrol etmeye başlamaktadırlar. Bu başlangıç, dini tutum ve davranışların bilinç düzeyinde olumlu gelişimine katkı sağlamaktadır¹⁴⁹.

Ergenlik döneminde zihinsel gelişime paralel olarak doğru ve yanlışların birbirinden ayırt edilmesi de hızlanmıştır. Ancak bu hızlı zihinsel gelişim, çocukluk döneminde gelişimini tamamlayan haz alma, öfke ve saldırganlık gibi alışkanlıkların insanın duygu, düşünce ve davranışlarını kontrol etmesine engel olamamaktadır¹⁵⁰. Bu nedenle, ergenlik dönemindeki insanların dini gelişimlerinde ikilemler oluşabilmektedir. Bu ikilemlerin olmaması ve sağlıklı bir dini gelişimin gerçekleşmesi için, ergenler, yerine getirmeleri istenilen davranışlar konusunda bilgilendirilmeli ve niçin bu davranışları yerine getirmeleri gerektiği de nedenleriyle birlikte anlatılmalıdır¹⁵¹.

Gazali, ergenlik döneminde veya sonrasında, insanların yaradılış doğalarındaki kabiliyetlerini dinin objektif yapısına uygun olarak kullanıp kullanmamaları durumuna göre, ayrıca psiko-sosyal ve sosyo-kültürel beklentilere göre insanların, dini inanç ve değerlerle ilgili farklı tutum ve davranışlara sahip olabileceklerini belirtmektedir¹⁵².

I. Tutum; Zihinsel (akıl kabiliyetinin) gelişimden önce gelişimini tamamlayan saldırganlık, haz alma, ..vb güdülerine ve alışkanlıklarına göre tutum ve davranışlarını düzenlemeyi alışkanlık haline getiren insanlar, dini inanç ve davranışları, gerçekleştirmek istedikleri arzu ve isteklerinin önünde birer engel olarak görebilmekte, kişisel istek ve arzularını davranışların temel motivasyonu olarak kabul etmektedirler. Bu nedenle, dini inanç ve değerleri kesinlikle kabul etmemektedirler. Gazali, davranışlarının temel motivasyonu olarak kişisel istek ve arzularını kabul eden ve her türlü kişisel istek ve arzularını gerçekleştirirken her hangi bir engel tanımayan veya suçluluk duygusu taşımayan bu insanların dini inanç ve davra-

¹⁴⁸ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 165-169.

¹⁴⁹ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 19.

¹⁵⁰ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 20, 120, 214.

¹⁵¹ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 169.

¹⁵² Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 175; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 34-35.

nışlara yönelik olarak tamamen olumsuz bir tutum geliştirebileceklerini ifade etmekte ve onları “inançsızlar” (*kafir*) olarak adlandırmaktadır¹⁵³.

II. Tutum; Zihinsel (akıl kabiliyetinin) gelişimden önce gelişimini tamamlayan saldırganlık, haz alma, ..vb güdülerine ve alışkanlıklarına göre tutum ve davranışlarını düzenlemeyi alışkanlık haline getiren ve bu alışkanlıklarını kesinlikle kontrol edemeyen bazı insanlar da, kişisel amaçlarına ulaşmak ve dünya hayatından daha çok zevk almak için, dini inanç ve uygulamaları, kişisel amaçlarına ulaşmak için araç olarak kullanabilmektedirler¹⁵⁴. Amaçları daha fazla kazanç ve menfaat elde ederek, dünya hayatından daha fazla zevk almak olan bu insanlar, zaman zaman dini inanç ve uygulamaları kendi çıkarlarına göre yorumlayarak, değiştirebilmektedirler¹⁵⁵. Gazali, dini inanç ve uygulamaları kişisel amaçları doğrultusunda kullanan bu insanları *münafık* (aldatıcı dindarlar) olarak adlandırmaktadır¹⁵⁶.

III. Tutum; Zihinsel (akıl kabiliyetleri olgunlaşan) olgunluğa erişen insanlar, haz alma, öfke ve saldırganlık gibi özelliklerini, akıl ile kontrol edilebilir düzeylerine göre, olumlu dini tutum ve davranışlara sahip olmaktadır¹⁵⁷. Dini emirlere uyan ve dini yasaklardan kaçınan bu insanları Gazali, “*Müslümanlar*” olarak adlandırmaktadır. Bunlar toplumun çoğunluğunu oluşturmaktadır¹⁵⁸.

Dini tutum ve davranışlar konusunda buraya kadar ele alınan görüş ve düşünceler, sadece bireysel boyutta ele alınmıştır. Gazali’ye göre, dini gelişim konusunda ele alınması gereken bir diğer faktör de, toplumda yaşatılan -sosyo-kültürel-dini değerlerdir. Gazali’ye göre insanlar, içinde yetiştikleri toplumun dini kültüründe onaylanan dini tutum ve davranışları daha çok benimsemektedirler. Gazali, kişisel gelişim ile toplum tarafından onaylanan dini kültürün etkileşimi sonucunda, insanlarda üç farklı dini tutum ve davranışlar, bu davranışlara bağlı olarakta üç farklı dindarlık görülebileceğini belirtmektedir. Bunlar taklidi, ilmi (tahkiki) ve zevk alınan dindarlık tipleridir¹⁵⁹.

Taklidi dindarlıkta, insan inancını, din adına söylenenleri hüsnü zan ile kabul ederek ve söylenenlerin doğruluğuna inanarak elde etmektedir. Akıl kabiliyetini yeterince kullanmayan insanların inancı, genellikle taklidi bir inançtır. Çünkü bu insanlar, dini inanç ve uygulamaları sadece kendilerine çevrelerinden yapılan telkinlerle bilmekle yetinmekte, dini inançları, dini düşünceleri ve dini davranışları öğrenmek için kişisel çaba harcamaktan ve sorumluluk altına girmekten kaçınmaktadır¹⁶⁰. Taklid yoluyla elde edilen tutum ve davranışlar, gelenek halinde yaşatıldığı için çok sağlamdırlar. Bunlarda genellikle, her hangi bir artma veya eksilme olmamaktadır¹⁶¹. Çünkü, bu inanç insanın başka alternatif inanışları düşünmesini

¹⁵³ Gazali, *İhyau ‘Ulumi’d-Din*, III, 29; Gazali, *Feysalu’t-Tefrika Beyne’l-İslam Ve’z-Zendeka*, ss. 22-23.

¹⁵⁴ Gazali, *İhyau ‘Ulumi’d-Din*, IV, 48 ve 451; Gazali, *Mükaşefetü’l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 208

¹⁵⁵ Gazali, *İhyau ‘Ulumi’d-Din*, III, 29; Gazali, *Vasiyetname*, s. 49.

¹⁵⁶ Gazali, *Mükaşefetü’l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 50, 74, 511.

¹⁵⁷ Gazali *İhyau ‘Ulumi’d-Din*, III, 19.

¹⁵⁸ Gazali, *Mükaşefetü’l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 179; Gazali, *İhyau ‘Ulumi’d-Din*, II, 245.

¹⁵⁹ Gazali *İhyau ‘Ulumi’d-Din*, III, 34-35; Gazali, *Mükaşefetü’l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 175.

¹⁶⁰ Gazali, *İlcamü’l-Avam An İlmi’l-Kelam (İnançta Hassas Ölçüler)*, s. 128.

¹⁶¹ Gazali, *İhyau ‘Ulumi’d-Din*, IV, 10, 452; Gazali, *El İktisad Fil İtikad (İtikatta Sözü’n Özü)*, s. 127.

engellemekte, insanın aklını, duygularına bağlayarak bu inancın savunmasını bir onur meselesi haline getirmektedir¹⁶².

İnsanlar kazandıkları taklidi inanç ve davranışlarını, özellikle ergenlik dönemlerinde sorgulamaya başlayabilmektedirler¹⁶³. Bu sorgulama süreci insanlarda bazı ikilemler oluşturmaktadır. Bu durumdan rahatsız olan insan, şüphelerini yok etmek amacıyla, dini inanç ve davranışlarını temellendirmek için bilgi arayışına yönelebilmektedir. Eğer insanların bu yönelişleri amacına ulaşırsa, ilim seviyesinde dini davranışlar sergilenmeye başlanmaktadır (Tahkiki-İlmi Dindarlık)¹⁶⁴. İnsanın ebeveynlerinden ve çevresinden öğrendiği taklidi bilgilerin gerçeğini araştırmaya başlaması, dini konularda kendisine söylenenleri delile bağlı olarak kabul etmesi, herhangi bir fikri şüpheye kapıldığında dini kaynaklara başvurması ve bütün bunların neticesinde dini inanç ve davranışlarını delillere dayandırması bir çeşit tahkik olmaktadır¹⁶⁵. Dini fikir ve kanaatlerin taklit seviyesinden tahkik seviyesine yükselmesi, ciddi bir düşünce süreci sonucunda gerçekleşmektedir. Gazali, bu düşünce sürecini kendisi de bizzat yaşamıştır. Otuz yaşlarında yaşadığı ruhsal bir kriz, kendisini, taklit seviyesinde olduğunu düşündüğü fikirlerini sorgulamaya yönlendirmiştir¹⁶⁶. Varoluşsal bir moratoryum olarak adlandırılan bu ruhi kriz sürecinde¹⁶⁷ Gazali, hem kendi dini düşüncelerini hem de toplumun dini davranışlarını sorgulamaya başlamış ve dini hayatında bir derinlik kazanarak, dini inanç ve davranışlarından zevk almaya başlamıştır¹⁶⁸.

Zevk alınan dindarlık Gazali'ye göre, dini davranışın en ideal seviyesi ve dini tutum ve davranışlarla, dindarlığın son noktasıdır. Dini inanç ve davranışlardan zevk almaya başlayan insan, inancının derinliklerine inebilmektedir. Bu insanın dini inanç ve uygulamalardan aldığı zevk, çok yoğun bir şekilde yaşanan dini tecrübeler sonucunda elde edilmekte ve sadece yaşanarak bilinebilmektedir¹⁶⁹. Zevk halinde yoğun dini tecrübeler yaşayan insan, duyu organlarının fark edemediği metafizik aleme ait bir çok gerçeklikleri hissetmeye ve tecrübe etmeye başlayabilmektedir. Gazali bu durumu, insanın kalp gözünün açılması olarak adlandırmaktadır. Kalp gözü açılan bir insan, zamanla Yaratıcısının sevgi ve hoşgörüsünü kazanarak, O'nun yardımına kavuşmakta ve "Kurbiyet" adı verilen Yaratıcıya yakın olma makamına ulaşabilmektedir¹⁷⁰. Allah'ın kendisine yapacağı lütuf ve ihsanlara göre zevk halindeki insan, dünyada iken Allah'ı kalben, vasıtasız olarak bilebilecek yoğun dini tecrübeler yaşamaya başlamaktadır¹⁷¹. İnsanın zevk haline ulaştığı âna "vecd (kendinden geçme) âni" adı verilmektedir. Vecd ânını yaşayan insanlar, dini

¹⁶² Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 289, 673; Gazali, *El-Munkızu Min-Ad Dalal*, s. 22.

¹⁶³ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 46.

¹⁶⁴ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, I, 237; Gazali, *El-Erbain Fi-Usuliddin (Dinde Kırk Esas)*, ss. 95-96.

¹⁶⁵ Gazali *İhyau 'Ulumi'd-Din*, I, 199; Gazali, *El-Erbain Fi-Usuliddin (Dinde Kırk Esas)*, s. 95.

¹⁶⁶ Gazali, *Mışkat'ül-Envar (Nurlar Feneri)*, s. 8.

¹⁶⁷ Hökeleki, *Din Psikolojisi*, s. 39; Sayar, *Sufi Psikolojisi*, s. 64.

¹⁶⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 21.

¹⁶⁹ Gazali, *El-Munkızu Min-Ad Dalal*, s. 64.

¹⁷⁰ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 21; Gazali, *Ravdatü't Talibin (Tasavvufun Esasları)*, s. 17.

¹⁷¹ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, II, 675 ve 730; Gazali, *Ravdatü't Talibin (Tasavvufun Esasları)*, s. 37.

inanç ve uygulamaların tamamını severek yerine getirmekte ve diğer insanlara dini inanç ve düşünceleri anlatmak için de mücadele etmektedirler¹⁷².

5. Sonuç: Gazali'nin Düşüncelerinin Değerlendirilmesi

Önemli bir din ve bilim adamı olan Gazali'nin dini tutum ve davranış hakkındaki düşünceleri incelendiğinde, dini inanç, dini duygu ve düşüncelerinin ilmi düşüncelerini etkilediği, bilimsel düşüncelerinin dinin objektif yapısına bağlı kaldığı anlaşılmaktadır.

Dini tutum ve davranışları etkileyen insanın kabiliyetleri veya doğasını da, nefis, akıl, kalp veya ruh gibi soyut ve dini kavramlarla açıklamakta, dini tutum ve davranışların ortaya çıkmasında ruh-beden ilişkisinin önemini vurgulamaktadır. Bununla birlikte Gazali, ruh, nefis ve akıl gibi soyut kavramları, insanın duyularıyla ilişkilendirerek anlaşılır kılmaktadır. Ayrıca, bu soyut kavramlarla ifade edilen bütünlükler ile beden etkileşimini ve bu etkileşimin geliştirilecek olan dini tutum ve davranışlara yansımaları da anlaşılır kılmaktadır.

Gazali, dini gelişimden bahsederken, dini gelişime etki eden faktörleri iki farklı gruba ayırmaktadır. Bunlar; insanın mahiyeti (yaratılış doğası) ve sosyal yaşam alanındaki psiko-sosyal veya sosyo-kültürel tecrübelerdir. Nefis, akıl, kalp ve ruh gibi soyut kavramları bilimsel yöntemlerle araştırmak mümkün olmadığı için, dini gelişimi, psiko-sosyal veya sosyo-kültürel yaşam tecrübeleri açısından ele almak daha doğru bir davranış olmaktadır. Gazali, psiko-sosyo yaşam tecrübeleri açısından dini tutumların oluşmasını ve dini davranışların gerçekleşmesini ele alırken, gelişim psikolojisinin verilerine paralel, aynı zamanda sosyo-kültürel çevre koşullarını da dikkate alan bir yaklaşımla dini tutum ve davranışlara bağlı dindarlık tiplerinden bahsetmektedir.

İnsanda bulunan çeşitli kabiliyetlerin gelişim ve olgunlaşmasına paralel olarak, sosyo-kültürel yapıda ve aile içinde yaşatılan dini inanç ve değerlerin taklid edilmesiyle birlikte, çocukluk döneminde dini tutumlar oluşmaya başlamakta ve aile büyüklerinin, çocuğun dini inanç ve davranışlarıyla ilgili gösterdikleri tepkilere göre de dini davranışlar şekillenmektedir. Ergenlik dönemiyle birlikte insanların, dini inanç ve dini davranışlarla ilgili tutum ve davranışları netleşmeye başlamakta ve dindarlığı, çocukluk dönemi psiko-sosyal ve sosyo-kültürel tecrübeleri ile insanda gelişen çeşitli kabiliyetler (akıl, haz alma, öfke ve saldırganlık, vb) arasında bir denge kurma çabası olmaktadır. Yaşam tecrübeleri ile insanda gelişen kabiliyetler arasındaki denge, yetişkinliğin ilk yılları ile yaşamın diğer dönemlerindeki dini yaşayışı etkilemektedir. İnsanların zihinsel yetenekleri ile haz alma, öfke ve saldırganlık gibi güdülerini kontrol edebilme düzeyleri de dini yaşam biçimlerini belirlemektedir. İnsanda bulunan ve gelişen farklı kabiliyetler arasındaki denge kurma çabası sonucunda insanlarda taklit, ilim ve zevk seviyelerinde dini yaşam biçimleri görülmekte ve bu dini yaşam biçimlerini yansıtan dini davranışlar ortaya çıkmaktadır. Acaba Gazali'nin ifade ettiği bu dini yaşam biçimleri, günümüz din psikoloji-

¹⁷² Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 602-603; Gazali, *Ravdatü't Talibin (Tasavvufun Esasları)* s. 7.

sinde, dini gelişim seviyelerini bir sonuç olarak ifade eden dini davranış tanımlarıyla ne gibi benzerlik ve farklılıklar göstermektedir?

Gazali'nin ifade ettiği inançsızlık, genel olarak din psikolojisinde ifade edilen inançsızlık tanımıyla örtüşmektedir. Bununla beraber, inançsızlık kavramı, tarihin farklı dönemlerinde, farklı toplumlarda, farklı şekillerde tanımlandığı gibi, günümüzde de üzerinde tam olarak anlaşılmiş bir inançsızlık tanımı bulunmamaktadır¹⁷³. Bu nedenle burada, sadece Gazali'nin bakış açısına göre inançsızlığın ölçüsü verilmiştir¹⁷⁴.

Allport'un dış güdümlü dindarlık tipi tanımlaması¹⁷⁵ ile Gazali'nin aldatici dindarlık (münafıklık) hakkındaki düşünceleri de genel olarak birbirlerine benzemektedirler. Her iki dindarlık tipinde de, din, belirli amaçlara ulaşmak için bir araç olarak kullanılmaktadır. Dış güdümlü dindarlar, dini inanç ve düşüncelerin insana bazı yönlerden faydalı olduğu düşüncesiyle dini inançları benimsemekte veya insana faydalı olan dini davranışlara daha çok yönelmektedirler. Burada, faydacı bir yaklaşımdan söz etmek mümkündür. Yani, dış güdümlü dindarlar, daha çok faydalı olduğuna inandıkları dini inanç ve dini davranışları yerine getirmektedirler. Bu yönüyle dış güdümlü dindarlık, aldatici dindarlığa benzetilebilir. Ancak, aralarında şöyle bir farkın bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir. Aldatici dindarlar, dini inanç ve dini davranışları amaçlarına ulaşmak için bir araç olarak kullanırlarken, dini inanç ve dini davranışların özünde insana fayda sağladığına inanmazlar, sadece içinde buldukları ortamın gereği olarak dini inanç ve davranışları yerine getirebilirler. Her hangi bir ortamda iyi ve faydalı olarak gördükleri ve yerine getirdikleri bir dini davranışı, bir başka ortamda boş ve gereksiz olarak değerlendirebilirler¹⁷⁶.

Günümüz din psikolojisinde, dini inanç ve davranışların taklit edilmesi sadece çocuklara has bir özellik olarak ifade edilirken, Gazali'ye göre çocuklar kadar yetişkinler de dini inanç ve davranışları taklit etmektedirler. Bu nedenle Gazali, geniş halk kitlelerinin inancını, çocukların inancına benzetmektedir¹⁷⁷.

Batson'un sorgulayıcı dindarlık¹⁷⁸ tipi tanımlamasıyla, Gazali'nin ilmi (tahkiki) dindarlık tanımı arasında da benzerlik ve farklılıklar bulunmaktadır. Her iki

¹⁷³ İnançsızlık kavramı, ateizm gibi değişik kavramlarla ifade edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Aydın, *Din Felsefesi*, ss. 207-234.

¹⁷⁴ Gazali'ye göre inançsızlık, "Allah'ın varlığını ve birliğini, Hazreti Muhammed (s.a)'in Peygamberliğini ve ahiret gününün varlığını reddetmek", demektir. Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 46; Gazali, *Feysalu't-Tefrika Beyne'l-İslam Ve'z-Zendeka (İslam'da Müsamaha)*, ss. 22-23.

¹⁷⁵ Allport'a göre dış güdümlü dindarlar, genellikle dinin faydalı olduğunu ve bir çok yönden kişisel ihtiyaçları karşıladığını düşünen ve bu nedenle de, kişisel amaçları doğrultusunda dini kullanan insanlardır. Bu insanlar, kişisel istek ve arzularının gerçekleşmesi din tarafından karşılandığı sürece inanmakta ve dini davranışlarda bulunmaktadır (Bkz. Allport, & Rose, "Personel Religious Orientation & Prejudice", *Journal Of Personality & Social Psychology*, 1967, 5(4), ss. 447-457: Bkz. Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 76).

¹⁷⁶ Gazali, *Mükaşefetü'l Kulüp (Kalplerin Keşfi)*, ss. 38-39.

¹⁷⁷ Gazali, *El-Munkuzu Min-Ad Dalal*, s. 85.

¹⁷⁸ Batson, bazı insanların dini ne amaç ne de araç olarak kullanmadıklarını, bunun yerine varoluşla ilgili bütün dini inanç ve davranışları sorgulayarak, hayatın anlamını farklı bir açıdan yakalamaya çalıştıklarını belirtmektedir (Bkz. Batson, & Ventis, *Religion & The Individual*, s. 169).

dindarlık tipinde de, sorgulama ve araştırma belirgin özelliklerdir. Sorgulayıcı dindarlar, bütün dini inanç ve davranışların, insanın anlam arayışına olan katkılarını rasyonel gerekçelerle sorgulamaktadırlar. Buna karşılık ilmi dindarlar, inandıkları ve yerine getirdikleri dini davranışların özünü, başlangıçta akıl yoluyla araştırırlarken, daha sonraları dini inanç ve davranışların arkasında gizlenen hakikatı dini bir mantık içinde araştırmaktadırlar. Bu nedenle, ilmi dindarlığın son aşaması, Allport'un iç güdümlü dindarlık tanımına daha yakın olmaktadır.

Allport'un iç güdümlü dindarlık tipi tanımlaması¹⁷⁹ ile Gazali'nin zevk alınan dindarlık tanımlaması arasında da, dini inanç ve emirler doğrultusunda yaşamı yönlendirme, bütün amaç ve hedefleri dini inanç ve davranışlara göre belirleme, dini inanç ve davranışları yerine getirmenin amaç edinilmesi açısından benzerlikler bulunmaktadır. Bununla beraber, zevk alınan dindarlıkta dini inanç ve emirlerin özüne uygun hareket etmenin yanında asıl amaç, Allah'a yakın olmak, O'nun rızasını kazanmak ve bu sayede de, O'nu dünyada iken kalp gözü ile görebilme-ktir¹⁸⁰. Gazali'ye göre, dini yaşamlarından zevk alan insanlar, Allah'a yakın olmak ve O'nu dünyada iken kalp gözü ile müşahede edebilmek için, bütün dini inanç ve dini davranışları birer araç olarak kullanılmaktadırlar. Bu yönüyle, zevk alınan dindarlık, sadece dini inanç ve davranışların özüne uygun hareket etmeyi amaç edinen iç güdümlü dindarlardan ayrılmaktadır.

Teorik bir temele dayalı olsalar da, Gazali'nin dini tutum ve davranışlar ile ilgili düşünceleri, günümüz din psikolojisinin verileriyle paralellikler göstermektedir. Bu nedenle, Gazali'nin dini gelişime ait düşünceleri ile dini yaşam biçimlerine ait düşünceleri araştırılmayı beklemektedir.

Kaynakça

- Allport, G. & Rose, J.M., "Personel Religious Orientation & Prejudice", *Journal Of Personality & Social Psychology*, 1967, 5(4), ss. 447-457.
- Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, DEÜ İlah. Fak. Yay., İzmir, 1999.
- Ayman, Mehmet, *Gazali'de Bilgi Sistemi ve Şüphe*, İnsan Yay., İstanbul, 1997.
- Batson, C. Daniel-Schoenrade, P. & Ventis, W.L., *Religion & The Individual*, Oxford Univ. Press, 1993.
- Bayraklı, Bayraktar, *Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları*, Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, İstanbul, 1999.
- Bayraktar, Mehmet, "Gazali'nin Bilgi Teorisi", *İlim ve Sanat Dergisi*, Temmuz-Ağustos Sayısı, Seha Yay., Ankara, 1985.
- Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, TDV Yayınları, Ankara, 1997.
- Çağrı, Mustafa, *Gazali'nin Ahlak Anlayışı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü, İstanbul, 1980.
- Çağrı, Mustafa, "Gazzali", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, İstanbul, 1996
- El-Attas, *Prolegomena To The Metaphysics Of Islam, International Institute of Islamic Thought and Civilization*, Kuala Lumpur, Malaysia, 1995.
- Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi* (Çev. Kasım Turhan), İklim Yayınevi, İstanbul, 1992.

¹⁷⁹ İç güdümlü dindarlar, dini inanç ve emirler doğrultusunda dini yaşamaya çalışan, bütün beklentilerini, amaç ve hedeflerini dini inanç ve emirlere göre belirleyen insanlardır. Din, bu insanların hayatlarında bir yol göstericidir ve yaşamlarının tüm yönlerini etkilemektedir (Bkz. Allport, & Rose, "Personel Religious Orientation & Prejudice", *Journal Of Personality & Social Psychology*, 1967, 5(4), ss. 447-457.

¹⁸⁰ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, II, 730.

- Gazali, *El-Erbain Fi-Usuliddin (Dinde Kırk Esas, Çev. H. S.Erdoğan)*, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Gazali, *El-Mürşidü'l Emin 'ıla Mev'izeti'l-Mü'minin* (Çev. Abdülkadir Akçiçek), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Gazali, *El İktisad Fil İ'tikad (İtikatta Sözü'n Özü)*, Çev. Ömer Dönmez, Hisar Yayınevi, İstanbul,
- Gazali, *El-Munkuzu Min-Ad-Dalal*, (Çev., Hilmi Güngör), MEB Yayınları, İstanbul, 1994.
- Gazali, *Feysalu't-Tefrika Beyne'l-İslam Ve'z-Zendeka (İslam'da Mûsamaha)*, (Çev. Süleyman Uludağ), Marifet Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Gazali, *Hüccetü'l İslam (Eyyühel Veled)* (Çev. Süleyman S.Erdoğan), Hisar Yay., İst
- Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, I, II, III, IV (Çev. Ahmet Serdaroğlu), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975.
- Gazali, *İlcamü'l Avam An İlmi'l-Kelam (İnançta Hassas Ölçüler)*, (Çev. Nedim Yılmaz), Hisar Yayınevi, İstanbul, 1987.
- Gazali, *Minhacü'l Abidin (Abidler Yolu)*, Çev. A. Bayram ve M. Çöğenli, Çile Yayınevi, İstanbul, 1981.
- Gazali, *Mişkat'ül-Envar (Nurlar Feneri)*, (Çev. Süleyman Ateş), Bedir Yay., İstanbul, 1994
- Gazali, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, (Çev. Serkan Özburun), İnsan Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Gazali, *Mükafetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, (Çev. Hüseyin S.Erdoğan), Hisar Yayınevi, İstanbul.
- Gazali, *Ravdatü't Talibin (Tasavvufun Esasları)*, (Çev. Ramazan Yıldız), Şamil Yayınevi, İstanbul.
- Gazali, *Vasiyetname* (Çev. A. Faik Arslantürk), Sahaflar Kitap Sarayı Yayınevi, İstanbul.
- Günay, Ünver, "Gazali'nin Toplum Görüşü", *Erciyes Üni. Cevher Nesibe Tıp Tarihi Gazali Tebliğleri, Erciyes Üniversitesi Yayınları*, Kayseri, 1988.
- Güngör, Erol, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV Yay. Ankara, 1996.
- Karlığa, H. Bekir, "(Gazali'nin) Eserleri", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, İstanbul, 1996.
- Muhammed, Yasin, *Fitrah: The Islamic Concept of Human Nature*, Ta-Ha Publishers Ltd., London, 1996.
- Okhan, M. Ali, *İmam Gazali*, Gayret Yayınevi, İstanbul, 1964.
- Orman, Sabri, *Gazali*, İnsan Yayınevi, İstanbul, 1986.
- Özervarlı, M. Sait, "(Gazali'nin) Kelam İlmindeki Yeri", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, İstanbul, 1996.
- Qayyum, Abdullah, *Letters of Al-Ghazzali*, Kitab Bhavan, New Delhi, Indiana, 1992.
- Sayar, Kemal, *Sufi Psikolojisi*, İnsan Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Şerif, M. Muzaffer, *Klasik İslam Filozofları*, İnsan Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Şahin, Hasan, "Gazali'nin İlim, Akıl ve Felsefeye Bakış Tarzı": *Erciyes Üniversitesi Cevher Nesibe Tıp Tarihi Gazali Tebliğleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1988.
- Taylan, Necip, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, Ensar Yayınevi, İstanbul, 1991.
- Taylan, Necip, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul, 1989.
- Uludağ, Süleyman, "(Gazali'nin) Tasavvufi Görüşleri", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, İstanbul, 1996.
- Ülken, H. Ziya, *İslam Düşüncesi*, Ülken Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Watt, Montgomery, *Müslüman Aydın* (Çev. Hanifi Özcan), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1989.
- Yar, Erkan, *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu*, Ankara Okulu Yayınevi, Ankara, 2000.
- Yavuz, S. Sabri, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan Yayınevi, İstanbul, 1997.